

«МОЗИЙГА ЮЗ БУРИБ...» ЕХУД ЖАҲОНГИРНИНГ ҲАЁТ САҲИФАЛАРИ

*«Биз ким, Мулки Турон Амири Туркистонмиз.
Биз ким, миллатларнинг энг қадими ва энг улғу
Туркининг бош бугинимиз!»*

Амир ТЕМУР

Ҳурматли китобхон! Темур қадамжолари бўйлаб саё-ҳатга шайланишдан олдин, буюк бобомизнинг таваллуд топган манзилгоҳи, ота-онаси, жаҳонгирнинг шахсияти, феъл-атвори хусусида, унинг ўз замондошларида уйғотган таассуротлари борасида мавжуд бўлган асарлар ёрдамида қисқача маълумот беришни лозим топдик.

Даставвал, буюк соҳибқироннинг исм-шарифи хусусида: қадимда туркий халқларда — ота-боболаримиз удумига кўра етти пуштини номма-ном билиш, унда да олдинроқ ўтган авлод-аждодларининг шажарасини ёдаки сақлаш ҳам фарз, ҳам қарз ҳисобланган. Ана шу ақидадан келиб чиқилганда соҳибқирон бобомизнинг исми шарифларининг тўлиқ аталиши («Темурнома» китоби бўйича) Амир Темур ибн амир Тўрағай баҳодур ибн Баркул баҳодур ибн Илонгиз баҳодур ибн Инжил ибн Қоражор Нуён ибн Амир Суғучин ибн Иримчи Залосхон ибн Қожувли баҳодурхон ибн Тарбонхон дея зикр қилинади.

Бу шажарадан кўриниб турибдики, соҳибқироннинг падари бузрукворларнинг исми шарифи Тўрағай баҳодур ибн Барқулдир. Айрим манбаларда ва халқ орасида бу ном баъзан «Тарағай» (ҳатто, Чироқчи туманида шу атамалик қишлоқ ҳам мавжуд) шаклида зикр этилади. Можор олими Ҳерман Вамбери маълумотига кўра бўлғуси жаҳонгирнинг отасининг исми «Тарағай» ҳам, «Тўрағай» ҳам эмас, балки Тўрғайдир. «Тўрғай» (қуш номи)нинг маъноси изоҳланган, у ҳақда маълумот берадиган қўлланма ҳозирча эълон қилинганча йўқ. Қадимий аждодларимиз — туркий қавмларнинг исломиятдан олдин будда ва шаманизм (кўк дини)га сиғинганликлари, уларнинг тотемлари эса қуш ва ҳайвонлар бўлгани, Темур даври ва ундан кейин ҳам бу удумлар сақланиб қолганлигини ёдга туширсак, эҳтимол бу масала ойдинлашар...

Буюк бобокалонимиз волидаларининг муборак номлари эса Тегина (баъзи манба ва халқ ривоятларида Некия) Бегим Моҳ деб аталган. Тегина Бегим Моҳнинг келиб чиқиши Бухорон шарифдан бўлиб, бу муҳтарама аёл Садр-аш-шариъа унвонлиқ мулла (олим) кишининг фарзандидир. «Амир Темур Кўрагоний жангномаси» муаллифи таъкидлагандек: «Садр-аш-шариъанинг қизлари Тегина Бегим Моҳдан бўлғуси соҳибқирон Амир Темур туғилиб, бу ўғул сабабидан Тегина Бегим Моҳ кўп машаққатлар тортган» («Темурнома», 47-бет). Бу ўринда ўқувчида табиийки бир савол туғилади: «Бўлғуси жаҳонгирнинг она томондан бобоси — Садр-аш-шариъа унвонига ноил бўлган бу зотнинг исми шарифи ва насл-насаби ким бўлган?» Уша давр солномачиси Фасиҳ Хавофий маълумотига кўра: «Тегина бегимнинг отаси, яъни Темурнинг бобосини исми шарифлари Садр-аш-шариъа Убайдуллоҳ ибн Тож аш-шариъа Маҳмуд ибн Аҳмад ал Маҳбубий ал Бухорий, қисқача талқинда айтганда Садр-аш-шариъа Убайдуллоҳдир. Бул зот Бухоро музофотида яшаб умргузаронлик қилган таниқли олимлар авлодидан бўлган. Авлод-аждодлари ҳам шу юртининг туғди-битди кишиларидан бўлиб, ислом динининг пешволаридан саналишган. Садр-аш-шариъа деган қутлуғ диний унвонга сазовор бўлган мавлоно Убайдуллоҳнинг оталари Мавлоно Маҳмуд ибн Аҳмад ҳам тож-аш-шариъа деган улуғ унвон соҳиби бўлган.

Энди Амир Темур таваллуд топган сана ва манзилгоҳ хусусида сўз юритсак. Бу борада тўхталишдан мақсад шундаки, сўнгги кезларда Темур таваллуди, айниқ-

са унинг қайси манзилгоҳда ва қай санада туғилганлиги тўғрисида эл орасида ҳам, матбуот саҳифаларида ҳам табиий йўсинда турлича баҳслар ўртага ташланаётибдики, бундан китобхон ҳам хабардор бўлиши фойдадан холи эмас. Даставвал, Ўзбек Совет Қомусига кўз ташлайлик: «Темур, Амир Темур 1336 йил 9 апрелда ҳозирги Қашқадарь области Яккабоғ районидаги Хўжайлғор қишлоғида туғилган. 1405 йил 15 ёки 18 февралда Ўтрор шаҳрида вафот этган».

«Қомус» — йирик мутахассис, олимлар томонидан тайёрланганлигини ҳисобга олсак, албатта, ишончли манба саналади. Бироқ, давр ўзгариши, тарихимизнинг «янгилашгани» инobatга олган ҳолда Амир Темур замондошлари томонидан ёзиб қолдирилган қўлёзмаларга мурожаат қилиш ҳам фойдадан холи эмас. Бу ўринда, буюк жаҳонгир ҳукмронлик қилган давр хусусида «гувоҳ» сифатида қалам тебратган араб олими ибн Арабшоҳнинг «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Тоймур» (Темур тарихида тақдир ажойиботлари), Тошкент, «Меҳнат» — 1992 й., I ва II томлар) асари қизиқарли маълумотлар бера олиши билан қимматлидир. Ибн Арабшоҳ бўлғуси жаҳонгирнинг туғилишини шундай изоҳлайди: «Темур ибн Тарағай ибн Абағай бўлиб, унинг туғилган жойи Хўжа илғор деб аталадиган қишлоқдир. Хўжа илғор Кешга қарашли жойлардандир — Аллоҳ у ердан ҳар қандай ёмонликни даф этсин! Кеш эса Мовароуннаҳр шаҳарларидан бўлиб, Самарқанддан тахминан ўн уч фарсаҳ (бир фарсаҳ тахминан 6—8 км. га тенг) масофададир».

Темурийлар даврининг яна бир солномачиси ибн Хажар ал-Асқалоний (1372—1449) ўзининг «Замонамизнинг машҳур ўғлонлари ҳақида гўр кишиларга хабар» китобида ҳамда араб тарихчиси ибн Тағриберди (1411—1469) ўз асари «Миср ва Қоҳира ҳокимлари тарихидан порлоқ юлдузлар»да ҳам соҳибқирон Амир Темурнинг киндик қони тўкилган манзилгоҳ «Кеш шаҳри яқинидаги Хўжа илғор қишлоғи» эканлигини таъкидлайди.

Можор олими Вамберининг «Мовароуннаҳр тарихи» асарида ҳам шу фикрга ҳамоҳанглик бор: «Бу шахс Сэрўпода Тамерлан ёхуд Темурланг номини ила машҳурдир. У ҳижрий 736 (мелодий 1333) йил шабоннинг бошида, сешанба куни кечқурун Кешнинг ёлғиз кўкаламзор жойи бўлгани учун «Шаҳрисабз» деб аталган маҳалласида дунёга келди. Кейинчалик бутун шаҳар шу ном билан аталди («Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи», Тош-

кент, F Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти», 1990 й, 30-бет)

Бу ўринда таъкидлаш лозимки, айрим матбуот саҳифаларида ўринли келтирилгандек, Вамберининг «фактлари» — чалкашликдан ҳам холи эмас. Хусусан, ҳисобкитоб қилинса 736 ҳижрий йил 1333 эмас, балки 1335—36 йилларга тўғри келади. Иккинчидан, каттақон бир жўғрофий минтақада ёлғиз бир маҳалла — Шаҳрисабзгина «кўкаламзор» дея изоҳланиши ҳам кишига эриш туюлади Салоҳиддин Тошкандий эса ўз «Темурномаси»да соҳибқироннинг туғилиш ва вафот этишини аниқроқ баён қилади «Амир Темур Кўрагон Искандари соний тарихнинг етти юз ўттиз бешинчисида (1335 й.) сичқон йилида, чаҳоршанба кечаси, шаъбоннинг йигирма бешиди, толеъи саратони шамсда жадъни аввал даражасида туғилиб, умри шарифлари етмиш икки йил ва бир ойу ўн саккиз кунда тамом бўлур, мавзий Утторда, ҳукми Кирдикор ила шаъбони ўн еттиси сешанба (1405 йил 18 февраль) кунни оқшом вақтида дорулфанодин дорулбақоға рихлат қилиб, раҳмати парвардигорга уландилар».

Амир Темур Кўрагоннинг туғилган манзилгоҳига оид энг сўнгги маълумотни адабиётшунос Поён Равшанов ва ёзувчи Жума Қурбонлар мунозара тариқасида ўртага ташлашди. Уларнинг адабиёт ҳафталиги (11-сон, 13 март, 1992 й.) да таъкидлашича, бўлғуси жаҳонгир шаҳри Кешда ҳам эмас, Яккабоғнинг Хўжа илғор қишлоғида ҳам эмас, балки ҳозирги Муборак тумани ҳудудида, бир пайтлар Занжир Сарой дея аталган жойда дунёга келган ..

Буюк зотнинг ҳаёти ва жанговарлик фаолиятидан ҳикоя қилувчи қўлланмалар шу қадар турфа хил ва ранг-барангки, ўтган олти юз йил мобайнида дунё минтақаларида Амир Темур тўғрисида яратилган мавжуд асарларни йиғиш ва улардаги фикр-мулоҳазаларни бирига чоғиштириб хулоса чиқариш кишидан узоқ муддат талаб қилади Бироқ, юқорида келтирилган маълумотларнинг барчаси буюк жаҳонгир ва соҳибқирон Амир Темур Кўрагоннинг Қашқа воҳаси заминиди туғилиб, вояга етганлигидан далолат беради

Буюк бобокалонимизнинг дунёга келиш сониялари, таваллуд топган маъволари билан бир қаторда унинг шахе сифатида ҳаётда қандай инсон бўлганлиги, ташқи кўриниши ҳамда ички маънавий оламининг замондош дўстлари, ганимлари назарида қандай таассурот қол-

дирганлиги ҳам табиий бир ҳолдир. Бу ўринда ҳам тарихий маълумотларга суюниб иш кўришни афзал кўрдик. Хусусан, Амир Темурнинг замондоши, таъбир жоиз бўлса унинг ашаддий ганими, ўша давр муарриҳи Аҳмад бин Муҳаммад бин Арабшоҳ тан олган кўйи, мана, соҳибқироннинг юз кўриниши ва феъл-атворини қай йўсинда таърифлайди:

✓ «Темур гавдаси келишган, узун бўйли киши эди, пешонаси очиқ, калласи катта, овози жарангдор, оқиш юзини оч қизил ранг жонлантириб турарди. Елкалари кенг, бармоқлари тўлиқ, қовурғалари узун, мускуллари кучли эди. Узун соқол қўйиб юрарди. Унг қўли ва ўнг оёғи майиб, қарашлари ёқимли эди. Улимни асло пи-санд қилмасди. Қарийб саксон ёшга кириб ўлаётган чоғида ақл-заковатини ҳам, довюраклигини ҳам йўқот-маган эди. У ёлғон-ёшиқнинг душмани бўлиб, ноўрин ҳазил унинг кўнглига ёқмасди.} Узининг олдида талон-тарожлик, қотиллик, хотин-қизларнинг номусига тегиш, зўрлаш ҳақида гапиришга йўл қўймасди.} У ҳақиқат қан-чалки аччиқ бўлмасин, уни эшитишни хуш кўрарди. Яхши ёки ёмон ҳолатлар унинг қайфиятига ҳеч қандай таъсир кўрсатмасди. Жасур аскарларнинг дўсти, ғоят мард ва ботир бўлган бу одам кишиларни ўзини ҳурмат қилишга, ўзига бўйсундиришга мажбур эта биларди». («Ажойиб ал-мақдур», II том. 52—54-б.) ✓

Ўзбек шеърят мулкининг султони, мутафаккир Али-шер Навоий ҳам буюк жаҳонгирнинг йнсоний хислатла-ри ҳақида тўлқинланиб шундай фикр юргизганлар: «Те-мур Кўрагоний...— агарчи назм айтмоққа илтифот қил-майдулар, аммо назм ва насрни андоқ хуб маҳал ва мав-қеида ўқувдуларким, анингдек бир байт ўқиғони минг яхши байт айтқонча бор» («Мажолис-ун нафоис»дан) Узоқ вақтлар: «Саводсиз, шу боис босқинчиликка ружу қўйган», дея тавқи-лаънат тамғаси илиниб келган жа-ҳонгир бобомиз тўғрисида Британия қомуси (1946) да таъриф берилганидек, «Ислом Қуръонини яхши ўқиған-лиги, ҳатто худонинг хоҳиши билан каромат кўрсатиш салоҳиятига эга эканлиги» эса унинг нечоғлиқ зукко ва донишманд инсон бўлганлигидан далолат бера олади.

Ўзбек қомусий олими Иброҳим Мўминовнинг Амир Темур шахси, унинг жаҳон тарихида тутган ўрни ҳақи-да ўз даврида дадил фикр айтгани ва бунинг орқасида тазйиққа учраганлигини ҳам эҳтимол кўпгина китобхон-ларимиз билмас. Бу алломанинг таъкидлашича, соҳиб-қирон Амир Темур илм-фан, адабиёт ва санъат фидойи-

ларини зўр қадрлар, хусусан, риёзиёт (математика), ҳандаса (геометрия), меъморлик, жўғрофия, ахтаршунослик, адабиёт, тарих, тиббиёт, муסיқа, геология ва дин соҳасидаги соҳиби ҳунарлар билан суҳбатлашишни, баҳслашишни, улардан фикр-маслаҳат сўрашни ўзи учун фазилат деб билган.

Академик Бартольднинг ёзишича эса Амир Темурнинг қувваи ҳофизаси — хотира қобилияти ҳам ниҳоятда кучли бўлган, ўз она тили — турк-ўзбек тилидан ташқари форс-тожикчани ҳам мукамал билган.

Темур салтанатида ўз мансабини сунистеъмол қилиш, ўғри-талончилик, ришват (пора)хўрлик, ичкиликбозлик, маиший бузуқлик огир гуноҳ ҳисобланиб, бу иш билан машғул бўлганлар қаттиқ жазоланган. Хусусан, муаррих Яздийнинг эътироф этишича, буюк бобомиз ҳатто ножўя ҳаракат қилганлиги учун ўз фарзанди Мироншоҳ ҳамда невараси Амирзода Пирмуҳаммадларни ҳам халқ кўзи олдида тегишлича жазога мустаҳиқ қилган. Барча илм кишилари, дин ҳомийлари ҳамда камбағал, етим-есирларни аксинча ўз мурувватига олган. Мана бу хусусда «Темур тузуклари»да нима дейилади: «Мен пайғамбар авлодларига, олимлар ва кексаларга нисбатан буюк ҳурмат ҳамда эҳтиром билан муносабатда бўлдим, уларга нафақа тайинладим, бу мамлакатнинг бадавлат кишилари оға-инимдек, етим-есир ва камбағаллар эса болаларимдек бўлиб қолди. Менга мағлуб бўлган барча мамлакатларда халқ ҳурматини қозонишга ҳаракат қилдим. Яхшиларга улар қайси миллатдан бўлишларидан қатъий назар, мен ҳам яхшилик қилдим, ғаразли кишилар ва сотқинлар эса менинг давлатимдан қувилди... Менга тобе ҳамма мамлакатларда адолат эшиги очик эди».

Бугунги кунда ифтихор билан айтиш мумкинки, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур, Беҳзод, Али Қушчи, Ҳусайн Бойқаро каби жаҳон маданиятининг устунлари Темур яратиб кетган тарихий муҳит фарзандларидир.

Амир Темурнинг жаҳонгирлик йўлидаги саъй-ҳаракатлари хусусида сўз юритилса, шак-шубҳа йўқки, биринчи галда унинг ҳарбий салоҳиятига тўхталинади. Ҳарбий тарих Амир Темурни ўрта асрлар тарихидаги энг йирик лашкарбошилардан бири, кураги ерга тегмаган саркарда деб тан олади. Жаҳонгир қўшини ўз даврида бутун Оснё ва Оврўпода энг қудратли армия ҳисобланган. Жангчилари эса ўта ўқтам ва жасур са-

налган. «Қимматли бу баҳодирлар соясида 27 ўлканинг: Турон, Эрон, Рум (Онадўли), Мағриб, Сурия, Миср, Ироқи Араб, Ироқи Ажам, Мозандарон, Кейлан, Ширвон, Озорбайжон, Форс, Хуросон, Жидда, Буюк Татаристон, Хоразм, Хўтин, Қобулистон, Бохтав, Зомин, Ҳиндистон, Дашти Қинчоқ, Оқ Урда, Гуржистон, Арманистон ва Олтин Урданинг ҳоқони бўлдим», деган эди буюк соҳибқирон ўзининг «Тузуқларида. Дарҳақиқат, Амир Темур салтанатининг чегаралари Идил (Волга) дарёсидан Ҳиндистондаги Ганга шаҳригача, Тангритоғдан Измир ва Шомга қадар узалган эди.

Амир Темур ҳақли равишда жаҳон ҳарбий тарихида янги саҳифа очган саркардадир. Инқилобга қадар Франция ва Россия ҳарбий академияларида унинг ҳарбий санъати маҳсуе дарс сифатида ўқитилиб келинган, буюк жаҳонгирнинг ҳарбий таълими асосида маҳсуе қўлланилган чоп этилган. Хусусан, тарихчи аллома, темурийлар даврининг билимдони профессор Бўрибой Аҳмедовнинг таъкидлашича, инқилобга қадар Россия армияси Бош штабининг масъул ходими генерал-лейтенант М. И. Ивановнинг «Амир Темурнинг ҳарбий санъати» тўғрисидаги китоби ўз даврида ниҳоятда машҳур бўлган.

Амир Темурнинг ижобий хислатларидан яна бири унинг юрт ободончилиги ва меъморчилигига ниҳоятда эътибор билан қараганидир. Испания — Кастилиянинг Темур саройидаги элчиси Рюи Гонзалес де Клавихонинг кундалик дафтарида, ҳамда ўша давр солномачиси Али Яздий ва бошқа муаррихларнинг асарларида қайд этилгандек, бу даврда Мовароуннаҳр шаҳарларида, хусусан, Самарқандда янгича санъат юзага келиб, қадимий халқ меъморчилигининг ривожланган бадний тафаккурини ўзида ифодалаган эди.

Замандош тарихчиларнинг эътирофи этишича, соҳибқирон Темурнинг энг характерли хусусиятлари — давлат, мамлакат ва фуқаронинг ғамхўри бўлганлиги эди. Жаҳонгирлик қондаси эса ҳақиқат — сиҳат-саломатлик, ҳақиқат-тартиб, ҳақиқат-адолат деб тушунилган.

Буюк бобокалонимиз ҳар вақт: «Инсонпарварлик ва мардликни Аллоҳ ҳам, халқ ҳам улуғлайди», деган ҳикматли сўзини такрорлашни хуш кўрган ва ҳаётда ўзлари бунга амал қилганлар.

Халқ томонидан эъзозланган ва улуғланган Амир Темурнинг Қўрагон, Соҳибқирон, Қутбиддин, Абулмансур каби унвонлари бўлган. Бу сўзларга шарҳ берилганда

аввало «Кўрагон» атамасига тўхталиш лозим. Кўп манбаларда «Кўрагон» сўзи — хон куёви деган маънони англатади. Бундан шу нарса изоҳланадиги, ўша даврда Чингизхон насл-насаби билан яқинлик қилиш ҳокимиятга эгаллик қилган амирлар учун афзал ҳисобланарди. Шу каби: «Амир Темур ҳам 1370 йилда Балхда амир Ҳусайнни енгиб, ўлдирилгач унинг хотинларидан тўрт-тасини олади. Булар орасида Қозонхоннинг қизи Сарой Мулкнинг борлиги соҳибқиронга «Кўрагон» — хон куёви лақабини олиш имконини берган», дея маълумот берилади. Мажор олими Херман Вамберининг «Мовароуннаҳр тарихи»да эса аксинча «Темурнинг уруғи барлос бўлган, аммо онла тармоғи кўрагон, яъни кўркам, тоза уруғдандир», дея изоҳ берилади. Бу билан иккинчи томондан Мирҳонд, Шарафиддин, Хоммер каби тарихчиларнинг «Амир Темур мўғул наслидан эди», деган қарашларига ҳам чек қўяди. Ҳозирги тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда Вамберининг бу маълумотлари анча ҳақиқатга эгадир.

Амир Темурнинг «Соҳибқирон» унвонига келсак, бу унвон бўлғуси жаҳонгирга у туғилмасдан турибоқ дин аҳиллари томонидан башорат тариқасида берилган. «Соҳибқирон» атамасининг луғавий маъноси — «юлдуз буржларининг бахтли келиши (қирон)да туғилган фарзанд» демакдир. «Темурнома» муаллифининг таъкидлашича «қирон» — яъни юлдуз буржларининг бахтли келиши ҳар саккиз юз йилда бир марта содир бўлади. Инсоният тарихида: «аввал Искандар Зулқарнайн ҳазратлари афандимиз, иккинчи Муҳаммад Расул акром саллаллоҳу алайҳи васаллам саййидимиз, учинчи Амир Темур Кўрагон хонимиз» шу соату-сонияда дунёга келганлар. Уларнинг таваллудларининг узоқлиги юқорида таъкидланганидек роппа-роса саккиз юз йилни ташкил қилади.

Амир Темур ҳазратларига ҳурмат маъносида берилган «Қутбиддин» унвони — замона пешвоси, йўл кўрсатувчи авлиё, «Абулмансур» унвони эса — зафарманд, галаба қозонувчи деган луғавий маъноларни беради.

Буюк жаҳонгир ва соҳибқирон Амир Темур Кўрагон Абулмансур Қутбиддин ҳазратлари етмиш икки йил, бир ой-у ўн саккиз кун ёруғ оламда умр гузаронлик қилганлар. Бугун ҳаёти ҳарбу, жанг жадалларда ўтган Амир Темурнинг сўнгги сафари 1405 йилнинг қаҳратон қишига тўғри келади. Чин мамлакатини забт этиш тарадудидида йўлга отланган буюк жаҳонгир Утрор шаҳри

яқинида хасталикка чалинади. Улуғ инсонларга хос бўлган хислат, бақо дунёсининг қопқалари очила бошлаганини англаб етган соҳибқирон ҳазратлари васият қилишга улгуриш мақсадида дарҳол ўрдасидаги ўғил ва набираларини ўз ҳузурига чорлайди. Мана, Амир Темурнинг ўз фарзандларига, қолаверса сизу биз, келгуси авлод-аждодаларга айтган сўнгги сўзлари:

«Ўғилларим! Миллатнинг улуғ мартабасини, саодатини сақламоқ учун сизларга қолдираётган васият ва тузукларимни яхши уқинг, асло унутманг ва тадбиқ этинг. Шунини унутмангки, миллатнинг дардларига дармон бўлмақ вазифангиздир. Заифаларни қўринг, йўқсилларни бойлар зулмига ташламанг. «Адолат ва Озодлик» дастурингиз, раҳбарингиз бўлсун. Мен каби узун салтанат сурмак истасангиз, қиличингизни яхши ўйлаб чекингиз. Бир дафъа чеккандан сўнграда уни усталик-ла қўллангиз. Орангизга нифоқ тухумлари экилмаслиги учун кўп диққат бўлинг. Баъзи нодимларингиз ва душманларингиз нифоқ тухумлари сочмакка, бундан фойдаланмакка чалишажакдурлар. Фақат васиятимда сизга идора шаклини, унинг илқуларини кўрсатдим. Буларга содиқ қолсангиз тош бошингизга тушмас. Улим тўшагида сўйлаган отангизни васиятини унутмангиз...»

Буюк Темур шу тариқа 807 йил шаъбон ойининг 17 кунини (1405 йилнинг 18 феввали)да шом билан хуфтон оралигида оламдан ўтди.

«ТЕМУР ҒОРИ» — ТАРИХ ЗАРВАРАҚЛАРИДА

«...Жангу жадал байроғини кўтариб мазлумлар ҳақини элимлардан олмоқчи бўладим. Лекин разил кимсалар бу сирни ганимларимга фош қилиб қўйдилар. Шундан кейин ўйлашиб қолдим: . яхшичи, ҳозирча шаҳардин чиқиб Самарқанд тоғларида жойлашай, токи менга қўшилишни истоганлар ҳузуримга келсинлар. Шунда мен катта сипоҳ тўплаб ганимларга қарши жангу жадални бошлагайман.»

ТЕМУР «Тузуқлари»дан.

Жаҳонгир ва Соҳибқирон ҳаётининг саҳифаларидан яна бир карра маълум бўладикки, Амир Темурнинг муборак номи Қашқа воҳаси замини билан боғлиқ ҳолда кечган. Бироқ ўқинч ва надомат ила тан олишимиз ҳам лозимки, буюк бобокалонимизни вужудга келтирган юрт қадамжолари ҳали-ҳамон тўла-тўқис ўрганилганича йўқ. Бу ўринда бўлғуси жаҳонгирнинг жанговарлик йиллари билан боғлиқ бўлган, таъбир жоиз бўлса унинг

ҳарбий саркарда сифатида шаклланишида, ҳаётда дўсту душманни ажрата билишида дастлабки зина воситасини ўтаган Қашқадарё тупроғидаги тарихий маъволардан бири — Темур ғоридир. Мазкур қадамжо — Ҳисор тоғ тизмалари бағрида, аниқроғи Яккабоғ туманининг Тошқўрғон қишлоғи яқинида жойлашган. Денгиз сатҳидан икки минг газ баланликдаги бу муқаддас гўшага Деҳқонобод туманига қарашли Ойбек номли давлат хўжалиги ҳудудидан ҳам қадам ранжида қилиш мумкин.

Ўз қаърида не сиру синоатлар, ғаройиб тилсимотларни яшириб келаётган Темур ғори тўғрисида халқ орасида бир қанча ривоят ҳамда афсоналар мавжуд бўлса-да, аммо бу «сирли манзилгоҳ» — тош қалъа тўғрисида тарихий манбаларда сўз юритилганми? Умуман бўлғувси жаҳонгир ўз ҳаётининг қайси даврларида бу ғордан «бошпана» ва ҳарбий қароргоҳ сифатида фойдаланган? Ғор ҳақидаги маълумотни Амир Темур кимдан олган ва ҳоказолар...

Бу жумбоқларга жавоб топиш учун табиийки, яна Соҳибқирон яшаган даврга «юз буришга» тўғри келади. Амир Темур ҳаётидан энг ишончли ва қимматли маълумот берадиган асарлар муаррихларнинг фикрича асосан учта: Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»си, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си ҳамда «Темур тузуклари». Бу рисоалар соҳибқироннинг ҳарбий юришларида бирга бўлган ҳамда бош девонда солномачилик қилган етук олимлар томонидан шахсан Амир Темурнинг топшириғи асосида адо этилганлиги билан ишончлидир. Ана шу тарихий тазкираларда зикр этилишича, бўлғуси фотиҳ-жаҳонгирнинг ўша даврдаги ҳаёти, яъни 20—22 ёшлари замоннинг ниҳоятда суронли йиллариға тўғри келган. Бу кезларда Мовароуннаҳрни бошқариётган мўғулларнинг чигатоӣ улуи хонлари ўртасидаги ўзаро урушлар авжга чиққанди. Охир-оқибат ана шундай шиддатли муҳорабалар натижасида тахтга чиққан Қозонхон ўз муҳолифи амир Қазағон томонидан ўлдирилади. Тахт талашлар ҳосиласи ўлароқ Мовароуннаҳр — Кеш, Бухоро, Бадахшон, Хўжанд, Шош каби майда феодал давлатларга бўлиниб, бу «салтанатлар» ҳокимлари ўртасида ҳам тинимсиз жангу жадаллар борарди. Барлос уруғидан чиққан Тўрғай баҳодирнинг ўғли ёш ва навқирон Темурбек ҳам бу муҳорабаларга аралашиб ҳарбий салоҳияти ва марди майдонлиги билан элга танилади. Айни шу кезде амир Қазағон ҳам мўғу-

листон хони Туғлуқ Темур малайлари томонидан шаҳид топади. Пайтдан фойдаланган Амир Темурнинг тоғаси Амир Ҳожи Барлос 1358 йилда мўғул амири Баён Сулдус билан иттифоқ тузиб амир Қазагоннинг ўрнида қолган унинг валиаҳди Абдуллони ҳарбу-жангда енгиб Кеш (Шаҳрисабз) вилояти ҳукмдорлигини қўлга киритади. Бироқ барлосларнинг бу тарзда ҳокимиятга келиб, қучайиб кетишидан чўчиган Мўғулистон хоқони Туғлуқ Темур тезда, яъни 1360 йилда Мовароуннаҳр устига юриш бошлайди. Ана шу воқеа хусусида Амир Темур тилидан унинг ўз «Тузук»ларида, мана, нима дейилади: «Чингизхоннинг набираси (авлоди) Туғлуқ-Темурхон Мовароуннаҳр мамлакатини босиб олиш қасдида қўшин тортиб Хўжанд (Сирдарё) сувидан кечиб ўтгач, менга, амир Ҳожи Барлос (Кеш ҳукмдори, Темурнинг тоғаси) ва амир Боязид Жалойир (Хўжанд ҳукмдори) номига ёрлиқ жўнатиб, ҳузурига боришимизни талаб қилганди» («Темур тузуқлари», 17-бет).

Туғлуқ Темурхоннинг бу «талаби»дан Ҳожи Барлос ҳам, Боязид Жалойир ҳам даҳшатга тушиб Хуросонга қараб қочиш тараддудини кўрадилар. Биргина Темур ўз пири улуғ Шайхулислам Абу Бакр Тойбодийдан маслаҳат сўрайди ва бу донишманд зотдан: «Ҳозир қочиш фурсати эмас. «Қочмоқчи» бўлсанг Туғлуқ Темурхоннинг олдига қочгил ва унинг қўлидаги ўқ-ёйинни тортиб олгил», деган мазмундаги маслаҳатни олади. Ундан кейинги воқеалар «Темур тузуқлари»да қўйндагича баён этилади: «Туғлуқ Темурхоннинг Бекчик, Ҳожибек, Улуғ Туктемур ва бошқа амирларидан 3 фавж (ҳарбий бўлинма) тузуб, уларни Мовароуннаҳр мамлакатини талон-торож қилиш учун юборганлиги, ўша вафж қўшин Хузор (Ғуздор) деган жойга келиб тушганлиги хабари меннинг қулоғимга етди. Шунда Туғлуқ Темурхонни бориб кўришдан илгари бу очкўз амирларни мол-дунё билан алдаб, Мовароуннаҳр вилоятини қатлу ғоратдан қутқариб қолишга қарор қилдим». (Шу асар, 18-бет).

Ана шу эзгу ният — халқини душман қатлу-ғоратидан асраб қолишдек юксак ватанпарварлик ҳиссиётини ҳамда давр воқеаларини чуқур англаш «азоби»гина ёш ва навқирон Темурни мўғул хоқони «хизматига» боришга мажбур этади. Кўриниб турибдики, бу ҳол хонлиқ ҳам, мағлублик ҳам ифодаси эмас, балки вазиятга қараб иш туттишлик, холос. Темурнинг «ташриф»ни Туғлуқ Темурхон яхшиликка йўйиб, уни ўзига яқин олади, ҳатто салтанатни бошқаришда ундан кенгаш (маслаҳат)

сўрайди. Темурнинг маслаҳатларидан қаноатланиб ҳаммасини қабул қилади. Темур мўғул хоқонининг шу даражада ишончини қозонадики, Туғлуқ Темурхон унинг фикрига қулоқ тутган кўйи, ўз аскарлари томонидан маҳаллий халқни талашга, хунрезлик қилишга, хирож ундиришга батамом чек қўяди, ҳатто, талон-торож қилувчи ўз амирларини жазолайди. Бу орада Дашти Қипчоқ (Балхаш кўлидан Днепр дарёсигача бўлган ҳудуд)да амирлар Туғлуқ Темурхонга қарши исён туғини кўтардилар. Бундан ташвишга тушган мўғул хоқони яна Амир Темурни кенгашга чақиради. «Тузуқлар»да бу ҳақда шундай баён қилинади: «У мендан маслаҳат сўради ва Жете тарафга йўл олди. Мовароуннаҳрни эса менга қолдирди ва бу хусусда ёрлиғу (фармон) аҳднома ёзиб берди. Мен бутун Мовароуннаҳр вилоятига, то Жайҳунг (Амударё) дарёсининг соҳилларигача бўлган ерларга ҳукмрон бўлдим» (шу асар, 19-бет).

Амир Темур шу тариқа Мовароуннаҳр тахтига ўтирганидан эндигина 25 ёшга тўлган эди. Уша йили унинг падари бузруквори Амир Тўрғай Баҳодур вафот этади. Ҳижрий 762 (милодий 1360—61) йили Туғлуқ-Темурхон иккинчи марта Мовароуннаҳрга қўшин тортиб келади, бунда у ўз аҳду-қарорини бузиб, ҳокимиятни Амир Темурдан тортиб олиб, ўғли Илёсхўжага топширади, унинг ўзига эса сипоҳсолор (бош қўмондон) лавозимини таклиф қилади. Шу тариқа Амир Темур ва Туғлуқ — Темур ўртасида дастлабки зиддият уруғи ниш уради.

Илёсхўжанинг давлат ва сиёсат соҳасидаги лаёқатсизлиги туфайли мамлакатда жабр-зулм кучаяди. Хусусан, «ўзбеклар» (бу ўринда Дашти қипчоқлик амирларнинг авлодлари назарда тутилган) нинг зўравонлиги ҳаддидан ошади. Сипоҳсолор сифатида Темур «ўз салобати ва ҳайбати» билан ўзбеклар устидан ғалаба қозониб, мазлумларни золимлар жабридан халос қилади. Ана шу «салобат ва ҳайбат»дан, тўғрироғи ўз ўтирган тахтидан чўчиган Илёсхўжа маккорлик ва ғайирлик йўлига ўтади. Отаси Туғлуқ Темурхонга мактуб битиб: «Темур бизга қарши исён туғини кўтарди!»— дея тухмат воситасини қўллайди. Хон бу ёлғонга ишониб Амир Темурни ўлдириб, йўқотиш тўғрисидаги ёрлиққа имзо чекади. Бу ёрлик, не бахтки, Темурбекнинг қўлига келиб тушади. Шу сониядан бошлаб соҳибқирон ўз атрофига маслакдошларини, ватанпарвар баҳодирларни йиғиб, ҳокимиятни ўз қўлига олишга жиддий тайёргарлик

қўришга киришади. Бироқ, бир неча разил, сотқин кишилар сирни душманга очиб фош қилиб қўйишади...

Бу ҳақда «Темур тузуқлари»да шундай қайд этилади: «Бир неча разил кишилар бу сирни фош қилиб қўйгач, ўйланиб қолдим. Мабодо Самарқанд шаҳри ичида уруш бошласаму, бироқ Мовароуннаҳр аҳли жанг қилишдан қўл тортса-чи? Унда нима бўлади?! Шундай бўлгач яхшиси, шаҳардан чиқиб, Самарқанд тоғларида жойлашай, токи менга қўшилишни истаганлар ҳузуримга келсинлар. Шунда мен катта сипоҳ тўплаб душманга қарши жангу жадални бошлагайман,— деб қарор қилдим» (21-бет).

«Самарқанд тоғлари»— Ҳисор тоғ тизмасининг ғарбий тармоқлари эканлигини инобатга олсак, «Темур ғори» ўша ҳудуддан жой олганлигини тасаввур қилиш қийин эмас. «Тузуқлар»ни кўздан кечириш баробарида, унинг кейинги саҳифаларида ҳам Темурнинг «тоғу тошларни манзил этганлиги» хусусида хабардор бўлишимиз мумкин:

Сеистон (Афғонистон ғарбидаги вилоят) водийсидаги жангу жадаллар оқибатида орттирган яра-чақалари битгунча Амир Темур ўша манзилгоҳда Гармсёр деган жойни макон тутди. Бироқ об-ҳавоси мижозига тўғри келмагани боис соҳибқирон кейинги воқеаларни «Тузуқлар»да шундай баён қилади: «Олтинчи кенгашии шундан иборат бўлдики, Гармсёр тасарруфимга ўтгач ва яраларим тузалгач, Балх сарҳадидаги тоғларда, ўша ерда етарли қўшин тўплаб, Мовароуннаҳр мамлакатини бўйсундириш учун юриш қилмоқчи бўлдим. Бунда одамлар тарқалиб кетиб қирқ отлиқ кишигина қолган эканмиз. Лекин уларнинг бариси асилзода, амирзода ва насли пок йигитлар эди. Шундайин азаматлар бу оғир кунларда мен каби олтину молсиз, озиқ-овқатсиз кишига ҳамроҳлик қилиб, менинг изнимга кириб тоғу-тошларда эргашиб юрганлари учун тангри таолога шукрлар айтдим».

Муаррихлар қолдирган маълумотлар асосида айтиш мумкинки, Амир Темур ҳаётининг шундан кейинги кунлари яна ҳам шиддатлироқ кечади. Бўлғуси жаҳонгир Балх сарҳадидаги «Самарқанд тоғлари»да, ғорда қўним топиб куч йиға бошлайди. Икки ой ўтар-ўтмас ғорда қирқ кишилик жангчиларнинг сафи бир ярим минг кишига етади. Темур уларни тўда ва гуруҳларга бўлади. Улар бўлғуси жанглар олдидан ҳам руҳий, ҳам жисмоний тайёргарликдан ўтишади. Ниҳоят, ҳамма иш ниҳоят

сига етгач чиниққан, ўта юксак ҳарбий тайёргарликдан ўтган Амир Темурнинг бир ярим минглик қўшини йигирма минглик Чингизхон авлоди лашкарини тор-мор келтиради. Илёсхўжа «шармандалик отига» мингашган кўйи Хўжанд (Сирдарё) дарёсидан ўтиб зўрға қочиб қутулади. Бу воқеа тахминан 1363 йилда содир бўлади.

«Мовароуннаҳрни душманлар хас-хашагидан тозаланимдан сўнг,— дейди буюк жаҳонгир Амир Темур ўз «Тузуқлари»да — баъзи улусларнинг амирлари менга итоат этиб бош эғишни истамадилар. Амирларимдан баъзилари уларнинг ёнини олиб менга «бу давлатга баримиз шерик бўлганимиздан кейин, уларни ҳам давлатга шерик деб билайлик», дейдилар». (35-бет).

Шу тоифадаги Амир Темурнинг энг ашаддий рақибларидан бири шак-шубҳасиз Амир Ҳусайн эди. Амир Ҳусайн — чигатоё улусининг ўлдирилган амири Қазағоннинг набираси бўлиб Мовароуннаҳр ҳокимлигига асосий даъвогарларидан бири саналарди. «Зафарнома» ва «Темур тузуқлари»да таъкидланмишича, Темур ва Ҳусайн дастлаб «дўст тутунишга», ғанимларга қарши биргаликда курашишга, бир-бирига ҳеч қачон хиёнат қилмасликка Қуръонни ўртага қўйиб қасам ичишади. Бироқ Амир Ҳусайн бир эмас, бир неча бор ичган қасамига хиёнат қилади, ҳокимиятни ўз қўлига олишга, Амир Темурни ўлдиришга уринади...

Мана, бу ҳақда «Темур тузуқлари»да нима дейилади: «Амир Ҳусайн салтанатим азимати ва шан-шавкатимнинг кучайганини кўргач, унда ҳасад томирлари ура бошлади. Қасам билан қилган аҳд-паймонларни бузиб, менга қарши исён туғини кўтарди» (36-бет).

Амир Ҳусайн ўз муҳолифи Амир Темурни қўлга олиш мақсадида Чақчак дарасида «учрашишга», ёлғиз ҳолда келишни таклиф қилади. Амир Темур кўнгли хавфни олдиндан сезгандек, ёлғиз ҳолда эмас, 200 отлик жангчиси билан айтилган манзилга келади. Кутганидек, бу жойда уни Амир Ҳусайн эмас, балки унинг 1000 отлик аскарни қарши олади. Тенгсиз бўлмаган муҳобаларда Амир Темур ва унинг баҳодир суворилари мардлик намунасини кўрсатиб ёғийлар устидан ғолиб келишади:

«...Ёғийга юзма-юз туриб, ғаним лашкарининг кўп қисмини қўлга туширдим ва Амир Ҳусайнга ушбу мазмундаги туркий байт ёзиб юбордим:

*Ёрга еткур сабо, ким макр қилмишдир манға,
Қилди эрса кимга макрин, қайтадур бир кук анға».*

(«Темур тузуқлари», 38-бет)

Шундан сўнг 1370 йилнинг баҳорида Балх шаҳри яқинидаги жангда Амир Хусайн қўлга олиниб, кўп ўтмай қатл қилинади.

Бу воқеаларни тўла-тўқис ҳикоя қилишдан мақсад шулки, юқорида зикр қилинган «Чакчак дараси» ҳозирда ҳам ўз номини сақлаб қолган бўлиб, «Темур ғори»га яқин бўлган манзилгоҳдадир.

Шу тариқа тарихий маълумотлар асосида хулосага яқун ясайдиган бўлсак, бўлғуси жаҳонгир Амир Темур 1348 ва 1370 йилларда бир неча бор тоғу-тошлар орасидан қўним топган ва мазкур ғордан ҳам бошпана, ҳам ҳарбий қароргоҳ сифатида фойдаланган.

МАНЗИЛ ТОМОН...

Ҳурматли китобхонни «Темур ғори» томон етаклашдан олдин, бу муқаддас қадамжо ҳақида халқ орасида юрган бир кичик ривоятни эслатиб ўтмоқчимиз:

...Темурнинг Самарқандни олиш учун бўлган дастлабки ҳаракати мағлубиятга учрагач, у яқин одамлари билан тоққа қараб чекинади. Юра-юра шом қоронғусида Яккабоққа кириб келишади. Бу тумандаги Дархон қишлоғи, ҳозирги «Шарқ юлдузи» жамоа хўжалиги ҳудудининг бир четида ёлғиз бир кампир яшарди. Момонинг исми ҳам қишлоғига уйқаш Дархон экан. Сипоҳийлар ниҳоятда толиққанликларидан шу кулбада тунашга қарор қилишибди.

Кампир тунги қўноқларни очиқ чеҳра билан қаршилабди. Эл таомилига кўра меҳмонларни зиёфат қилиш лозим эди. Кампир эса қашшоқ бўлганлиги боис кучи атала пиширишга етибди, холос. Таом сузилиб дастурхонга тортилибди. Анчадан буён туз тотимаган Темур аталани шоша-пиша ҳўплаган боис оғзини куйдириб олибди. Уни четдан кузатиб турган кампир меҳмоннинг кимлигини ҳам суриштирмай дилидагини чиқарибди:

— Уғлим, сенинг овқат ичишинг худди Темурнинг Самарқандга қилган шошқалоқ ҳужумига ўхшайди-я!

Кампирнинг бу сўзларидан ёш Темур дарҳол сергак тортибди:

— Момо, сизнингча Темур қандай иш тутиши лозим эди?

Момо шунда жиддий тарзда бундай жавоб қилибди:

— Темур аввал шошилмасдан кўздан пана жойда куч йиғиши, кейин ҳам шошқалоқлик қилмасдан, даб-

дурустан Самарқандга ҳужум қилмай, олдин кичикроқ вилоятларни олиб, яна куч йиғиб, сўнг пойтахтга юриш қилиши керак эди.

Ўша ривоятда айтилишича, бу «аччиқ ҳақиқат» ёш саркардани ўйлатиб қўйибди ва унга маъқул тушибди. Яна ривоят қилинишича, Тошқўрғон қишлоғи тепасидаги ўша яширин қароргоҳ — ғорни ҳам илк марта Дархон момо Темурга кўрсатган экан (бошқа манбаларда эса ғорни Амир Темурнинг пири айтган дея маълумот берилади). Кейинчалик ёш соҳибқирон ҳокимиятни қўлга киритгач, Дархон момонинг ҳузурига чопар юбориб: «Тиланг тилагингизни!»— деган.

Доно кампир эса бунга жавобан ҳукмдорга қарата шундай деган:

— Менга молу дунё керак эмас! Кучинг етса ариқ қаздириб қишлоқ аҳлини, эл-улусни сув билан таъминла...

Амир Темур кампирнинг тилагини вожиб айлабди.

Ҳозирда ҳам элни обиҳаёт билан таъминлаётган Қизил (Яккабоғ) дарёдан тоғли Чигатой қишлоғи орқали қазиб келинган (кампирнинг номига атаб қўйилган) Дархон ариғи ана шу тариқа вужудга келган экан.

Темур ғори билан боғлиқ иккинчи бир ҳаётий воқеа ҳам мавжудки, уни ҳам келтириш ўринлидир.

Тошқўрғонликлар чўлга кўчиб кетмасларидан сал бурунроқ Абдурахмат исмли чўпон (ҳам овчи)нинг эчкиси подадан орқада қолиб кетибди. Чўпон ўғлига сурувни ҳайдаб кетишни буюриб, ўзи эчкининг орқасидан тушибди. Из олиб бориб қараса излаётган ушоқ моли ғор атрофида ўтлаб юрган экан. Эчки эгасидан чўчиб ўзини ғорнинг ичкарасига урибди, чўпон ҳам унинг ортидан эргашибди. Нимқоронғи тош йўлаклар ниҳоят уни бир боши берк хонага бошлаб борибди. Тошхонада тош тахмон ва тоштокчалар... Токчаларда эса қалин жилдли китоблар. Оёқ остида эса нимқоронғиликда нимадир ялтирабди. Чўпон олиб қараса... танга! Унинг юраги ҳаприқибди. Бирпас ўйлаб тургач, қоронғида пайпаслаб иш битиришдан наф йўқлигини англаб, «чироқ» ва «қоп» олиб келиш мақсадида эчкисини етаклаб дарҳол ортига қайтибди.

...Эртаси куни чўпон каллаи саҳарлаб яна ғорга келибди. Аммо у ҳарчанд ҳаракага қилмасин, тош салтанатидан ўша сирли ва ғаройиб хонани қайта топа олмабди..

Хуллас, биз тош қаср — Темур ғори томон сафар қилиш олдидан ана шу тарздаги ҳаёлий ва ҳаётий ривоятлару қадамжога бир неча марта «илмий экспедиция» уюштирган жўғрофия фанлари номзоди Абдулла Маматовнинг матбуотдаги «чиқишлари»дан хабардор эдик, холос. Дарвоқе, Қарши педагогика институти ва «Кашкадарьинская правда» рўзномаси жамоалари ташаббуси билан уюштирилган бу бўлажак «Амир Темур ғорига сафар»га ҳам ана шу йирик табиатшуноснинг ўзи беш-қош бўлишга розилик билдирганди.

...Катта Ўзбек трактидан бурилиб, Эски Яккабоғ томон машинада йўл олганимизда кун тушдан ўтганди. Ниҳоят, тошдан-тошга урилиб, кўпикланиб оқаётган Қизилсув дарёси ҳам ортда қолиб рўпарамизда Самоқ қишлоғи ястанди. Ана шу манзилгоҳдан бошлаб номлари афсона ва ривоятлар билан чулганган, қайсидир маънода жаҳонгир Амир Темур билан боғлиқ бўлган Ҳайдарбулоқ, Науқишлоқ, Қалтақўл қишлоқлари бошланди. Хусусан, бу ўринда Қалтақўл қишлоғи номининг келиб чиқиш этимологияси диққатга сазовор. Бу тоғ орасидаги гўша, айрим ҳолатларда изоҳлангандек, аҳоли тилидаги: «Биз тоғу-тошлар орасида қолиб кетган, ҳамма нарсага қўлимиз етавермайди — қўлимиз калта», деган тушунчани эмас, балки жаҳонгир Амир Темур томонидан: «Биз тоққа чиқиб кетдик. Шундай юксакликка кўтарилдикки, энди, ғанимларнинг қўли калтадир!» — дея айтган мажозий маъносӣ ҳаётийроқдир.

Чакмон куйди довони томон кўтарилар эканмиз, ён-атроф янада фусункорроқ тус олди. Оёқ остимизда илон нусха сўқмоқлар тахланиб ётар, бошимиз узра эса ложувард осмон ўзининг парқу булутлари — соябонини ёзганди... Буёғига машинада юриш асло мумкин эмасди. Шу боис, довонда бир оз тин олиб, енгилгина овқатланишга қарор қилдик. Сафар дастурхони устида табиатшунос олим Абдулла Маматов ўз фикр-мулоҳазаларини билан суҳбатга қўр киритди:

— Сизу биз ёнбошлаб гурунг қилаётган мана шу тоғлик довон, шу замин қадим замонларда, илмий ибора билан шарҳлаганда, неоген даврига қадар сувлик билан қопланган. Тоғу тошлар, осмонўпар мана бу чўққилар ўрнида Тетис баҳру уммони мавжланиб оққан. Мактаб маълумотидан маълумки, тахминан 27 миллион йил муқаддам сайёрамизда улкан табиий жараёнлар содир бўлган. Тинч океanning ортга чекиниши, буюк музлик эрасининг бошланиши... Оёқ остимизда мавж

урган сувлик ҳам жануб томонга қараб минг чақирим-лаб чекинган ҳамда ҳозирги Ҳинд океани ҳудудигача борган. Тоғу тошлар масаласига келсак, бу ер усти ва замин қаърида рўй берган кейинги тектоник жараёнлар ҳосиласидир. Қадимий баҳру уммонлардан бизга ёдгорлик тариқасида деңгиз ҳайвонларининг тошларда муҳрланган излари-ю, тошга айланган фораминифер жониворлар, яъни чиганоқсимон ҳайвонларгина қолган, холос...

...Мароқли овқатланишдан сўнг, тоғ сўқмоқларидан юришда ноқулай бўлмаслиги учун фақатгина керакли жиҳозлар, жўғрофий ускуналар солинган сафар халтаси-ю, фотоаппарат ҳамда компасни олиб йўлга тушдик. Довон тобора юқорилашиб борарди.

Мана, кишига бир қарашда тўнтарилган қозон шаклини эслатувчи, аини пайтда кулгисини қўзғатувчи, эҳтимол шу боис «Масхара» деб ном олган тоғ чўққиси. Масхара чўққиси, айтиш мумкинки, қандайдир маънода табиий барометр вазифасини ўтайди. Бу жойда об-ҳаво қай тарзда бўлса, бутун вилоятда ҳам шундай иқлимий шароитни кузатиш мумкин. Шом туша бошлагач, тўсатдан ҳаво совиди. Пастликдаги Вори қишлоғи ва ўнг томонидаги Қийноқ дарасидан оқиш буғ ҳаволаниб теграмизни юпқагина туман пардаси қоплади. Оёғимиз остидан эса қоялар бағридан сизиб чиқаётган — эриган қор сувлари оқарди... Фақат кечки соат ўнлардан ошганда инсонларнинг тунги ҳамроҳи — ойнинг беғараз сочган ёғдуси ёрдамидагина қоялар оралаб чағир тошли сўқмоқлардан йўл топиб Тошқўрғон қишлоғига рўбарў бўлдик.

Тошқўрғон... Тошқалоқ йўлларида минг йиллик тарих сочилиб ётган қадимий гўша. Бу йўллардан неча бор баҳодир ва шавкатли жаҳонгир Амир Темур гоҳ хурсанд, гоҳ паришон, гоҳ мағрур, гоҳ масрур ҳолда бедовини ўйнатиб ўтмаган дейсиз! Тошқўрғон — беш юз йил бурун тошдан қад ростлаган бу қишлоқ ҳали замон ўз кўрки, таровати ва улуғворлиги билан киши қалбида эртакона ҳисларни уйғотади. Айниқса, тунда баланд тоғ чўққисидан туриб пастликда ястаниб ётган яхлит улкан қўрғонни эслатувчи қишлоқнинг фусункорлигини таърифлашга қалам ожиздир.

Сафарга чиққан йўловчи шаҳарда бошпанасиз қолишдан хавотирланса, бу табиий ҳол. Аммо тоғларда бундай эмас. Тоғ одамларининг қалби ўз теграсидаги кенгликлардан, юксакликлардан андоза олгандай... Дуч

келган хонадоннинг эшигини тақиллатсангиз, уй соҳибининг меҳмоннавозлик муомаласига яққол гувоҳ бўласиз.

Биз ташриф буюрган хонадон соҳиби, қишлоқ ўқитувчиси Асадулла Салоҳиддинов ҳам на фақат мурувваткор мезбон бўлиб чиқди, ҳатто эртанги сафаримизга йўлбошловчи сифатида ҳам бизга ҳамроҳ бўлиш истagini билдирди.

ДИНОЗАВРМИ ЕХУД ДУЛДУЛ?!

...Эрта саҳарда Асадулла қишлоқ оралаб олтига қорабайир зотли от топиб келгач дарҳол йўлга отландик. Қизилсув дарёси узра қурилган осма кўприкдан ўтгач машҳур қалъаи Шерон дарасига элтувчи сўқмоқ бошланди. Дарҳақиқат, ён-теграмизни ўраган тош «деворлар» кўз ўнгимизда қалъа шаклига айлана борди. Юқорида биз Темур ғори Ҳисор тоғ тизмаси бағрида жойлашганлигини таъкидлаган эдик. Бу ўринда шуни айтиш керакки, «Ҳисор» атамасининг луғавий маъноси ҳам «қалъа» тушунчасини беради. «Қалъаи Шерон»нинг эса маҳаллий аҳоли орасида икки хил талқини мавжуд. Биринчиси бу ҳудудда табобат ва наботот олами, хусусан, ҳозирда «Қизил китоб»дан ўрин олган аксарият турдаги жониворлар сақланиб қолганлиги, хусусан, мазкур тоғ дарасида ҳайвонот оламининг султони — арслонлар кўп бўлганлиги боис бу жой «Шерлар қалъаси» — макони деб изоҳланса, иккинчи тахмин яна Амир Темурга бориб тақалади, яъни бўлғуси жаҳонгир ўз йиғитлари билан бу тоғу тошларни манзил этганда, эл уларни севиб «шерлар» деб менгзашган, тошли дарага эса «Қўрқмас ва жасур баҳодирлар макон тутган қалъа» дея таъриф беришган экан.

Тошқўрғон қишлоғидан беш чақиримдан ошиқроқ йўл юргач Асадулла тўхтади ва ҳаяжон аралаш шу сўзларни айтди:

— Ана динозавр излари!

Динозавр... Инсон бу жониворнинг шакл-шамойилидан фақат илмий китоблару кинофильмлар орқалигина тасаввурга эга. Демак, мана шу замин, ана у сўқмоқларда бундан юз қирқ миллион йил илгари ана шу баҳайбат жонзотлар судралиб юришган. Яккабоғ тоғидаги «динозавр сўқмоғида» баҳайбат махлуқларнинг 23 та изи бор. Ҳар бир изнинг катталиги 0,5 метрга яқин,

қадам оралиғи эса бир ярим метрдан ошиқроқ. Бундан хулоса чиқариш мумкинки баҳайбат жонзотнинг (илмий қўлланмаларда таъкидланганидек) баландлиги 8—10 метр, узунлиги эса 12—14 метргача етган. Характерлиси шундаки, жаҳон аҳамиятига эга бундай ноёб «топилма» бошқа жойларда учрамайди. Қалъаи Шерон даразидаги бу «излар»ни кашф қилган кашшоф эса Ўзбекистон геология вазирлиги ходими, геология-минерология фанлари номзоди В. В. Курбатовдир. Бу палеонтолог олим Яккабоғдаги топилма ҳақида ilk бор палеонтологларнинг Волгоградда бўлиб ўтган анжуманида ахборот бериб, йиғилиш аҳлининг табригига сазовор бўлганди.

Фан тарихидан маълумки, динозавр муаммоси алоҳида диққатга сазовор ҳамда кўп баҳсларни келтириб чиқарган.

Қуруқликнинг ҳайвонот дунёсидаги энг йирик вакили бўлган динозаврлар мезозой эрасининг Триас даврида яшаб, юқори Бўр даврида эса қирилиб кетишган. Уларнинг ҳалокатини олимлар икки хил изоҳлашади. Баъзиларни бунинг сабабини ўша даврда иқлимнинг кескин совиб кетганлигига боғлашса, бошқаларнинг фикрича динозаврлар астрономик муҳит таъйиқида, яъни космик нурлар таъсирида нобуд бўлишган. Учинчи тоифадаги олимлар, бу масалага биологик сабаб излаб, ҳаддан ташқари бесўнақай бўлган бу баҳайбат махлуқлар ўша даврда пайдо бўлган эпчил йиртқичлар ҳужумидан ўзини сақлашга қодир эмас эди, дея уқтиришади.

Динозаврлар ҳалокатини, дарвоқе геологик омилар воситаси билан ҳам изоҳлаш мумкин. Юқорида таъкидлаганимиздек Бўр даврининг иккинчи ярмидан бошлаб сайёрамызда қуруқлик ва океанлар ўртасидаги мувозанат бузилади, қитъаларнинг кўпчилик қисмини сув қоплайди. Нагижада судралиб юрувчи ҳайвонларнинг аксарияти ниҳоятда оғир аҳволга тушади. Эпчил жонзот турлари сувдан қочиб, қитъалар ичкарасига йўл олади, динозаврлар эса тез ҳаракатлана олмай, қирилиб кетишади...

...Яккабоғ тоғларида баҳайбат махлуқлар — динозаврлар яшаганлиги илмий жамоатчилик томонидан эътироф этилган ҳақиқат. Бироқ шу ўринда маҳаллий халқ томонидан, неча йиллардан буён оғиздан-оғизга кўчиб келаётган Қалъаи Шерондаги «излар»га даҳлдор яна бир машҳур ривоятни ҳам ёддан чиқармаслигимиз зарур. Тошқўрғонликларнинг тўлқинланиб ҳикоят қилишлари-

ча бу заминга, ана шу тоғу тошларга пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳазратларининг куёвлари бўлмиш халифа Ҳазрат Алининг муборак пойқадамлари етган эканлар. Қоя бағридаги «излар» эса Ҳазрат Алининг севиқли аргумоғи Дулдулининг сеҳрли туёқларидан авлодларга қолдирилган ёдгорлик саналаркан. Ул зот ўзларининг қудратли Дулдули билан душманларини кунпаякун қилган эканлар. Бу ривоят илмий фаразни заррача бўлса-да, йўққа чиқармайди. Аксинча, маънавий ички дунёмизга янада жозиба бахш этади. Афсоналар ва ривоятлар силсиласидан туриб узоқ мозийга боқар эканмиз, бу манзилга 630 йил олдин ташриф буюрган буюк бобомиз Амир Темур ўз ҳаётининг суронли ва шиддатли онларида ҳазрат Алининг мардлигидан руҳланмаган, ундан маънавий қудрат олмаган, дея ким айта олади. Чунки, бўлғуси жаҳонгир ўқимишли, ўтмиш ривоят ва афсоналаридан хабардор зот бўлиш билан бирга ислом динининг тарғиботчиси, ўз «тузуклари»да таъкидлаганидек: «Давлат ва салтанатимга боғланган менинг биринчи тузугим — Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад Мустафонинг шариатига дунёда ривож бердим», дея йўл тутганди.

...Хаёл билан бўлиб анча йўл босганимизни сезмай қолибмиз. Юзимизга урилган муздек ҳовур ва қалдироқ овоздан руҳимиз тўсатдан тетик тортди. Тоғ ҳайвонлари юрадиган торгина сўқмоқ бизни Ҳўкизбурун шоввасига рўбарў қилганди. Дарҳақиқат, тахминан ўттиз метрлик баландликдан тушаётган сув шалоласи, гўё улкан тош ҳайвон — «Ҳўкиз»нинг бурун катакларидан отилиб чиқаётгандек туюларди. Йўлбошчимизнинг айтишича шовва шаршарани сув билан таъминлайдиган манба Амир Темур ғорининг ичкарасидаги кўлдир. Ҳикоя қилишлари-рича соҳибқирон шифобахш қудратга эга бўлган ана шу «обиҳаёт»ни ниҳоятда қадрлаган эканлар. Жанговар ҳарбга жўнаш олдидан ҳам махсус тери идишлар — меш ва саночда ғор кўлининг сувидан гамлаб оларканлар Бу обиҳаётнинг шифобахшлиги шу даражада эканки, кишига куч-қудрат ато этиш баробарида, муҳорабаларда орттирган мажруҳликни даволаш сифатида ҳам кўл келаркан.

Тўсатдан Асадулланинг ҳайқиригидан сергак тортдик — Ана Амир Темур ғори!

ТОШ ЭРТАК

Темур ғори... Буюк жаҳонгир ва унинг сафдошлари ҳаётларининг тилсимли сонияларини ўзида сақлаб келаётган тош кошона. Эндиги авлодлар дастлаб 40—60 нафар сипоҳи, сўнгроқ бир ярим мингдан ошиқ лашкарнинг бу тоғ тошларни тўшамчи ва болиш қилиб қай тарзда умр кечирганликларини, бўлғуси муҳорабаларга қандай қилиб тайёргарлик кўришганликларининг сирасорига етишолмай лолу ҳайрон.

Ҳикоят қилишларича, Амир Темурнинг набираси, аллома Мирзо Улуғбекнинг нодир қўлёмалари-ю, бобосидан қолган хазинаси ҳам ана шу ғор қаърида яширилган экан. Ғорнинг йўлаклари «лабиринт» шаклида бўлиб, ҳар қандай кишини адаштириш мўъжизасига эга...

Баланд қоялар орасидаги, эндиликда ғаройиб ривоятларга вобаста бўлган бу ғўшани жаҳонгир бежизга танламагани яққол намоён бўлади. Чунки, ғор пастда шовуллаб оқаётган қалъа дарёси ўзанидан қарийиб 350 метр баландда бўлиб, соқчилар манзилгоҳдан ўша пайтда ҳам ён-атроф, хусусан: Шаҳрисабз, Қарши ва Бухорога олиб борадиган карвон йўллар кўзга кафтдек ташланиб турган. Ғорга тоғ ҳайвонлари юрадиган сўқмоқдангина бориш лозим бўлиб, душманнинг катта куч билан ҳужум қилишига асло имкон бўлмаган. Аксинча, 23—25 ёшлик саркарда соҳибқирон ва унинг сафдошлари ғаним кўзидан холи бўлган бу қароргоҳда жадал тарзда жанг сирларини чавандозлик, найзаю тош отишни ўрганганлар. Дарадаги қояларнинг бир учидан иккинчи учига ингичка арқон тортишиб тоғдан шиддат билан тушиб ҳужум қилишга ўзларини тоблаганлар. Шу баробарида тезоқар дарёдан кечиб ўтиш, сувда сузиш сирларини эгаллаганликлари ҳам табиий ҳол.

Соҳибқирон пойқадами муборак этган бу манзилгоҳга қадам қўйишдан олдин кўз югуртираркансиз қоя бағрида бир эмас, иккита ғорнинг мавжуд эканлигига гувоҳ бўласиз. Биринчи ғор «Сайисхона» деб юритилади. Дарҳақиқат, бу тош уй узун бостирма шаклида бўлиб, узунлиги 190 метр. Амир Темур сувориларининг отлари ҳам ана шу ғорда боқилган. Иккала ғор оғзида бўйи тахминан 20 метр, эни 10 метр катталиқдаги супалар мавжуд.

Супаларнинг қалъа дарёсига қараб энган томонларининг бир пайтлар пишиқ гишт шаклидаги тош парчаларидан ўта моҳирлик билан терилиб, улар орасига арча

ёғочлари ётқизиб мустаҳкамланганлигини яққол кўриш мумкин. Супа деворларининг баландлиги 4—5 метр чамасида, икки супадан сатҳи кенгроғи «Сайихона» билан асосий горни туташтириб турибди. Афсуски, йиллар шамоли ва қаровсизлик бу мўъжаз обидага ўз таъсирини ўтказмасдан қолмаган. Хусусан, горга бошлаб борувчи, бир пайтлар тоғ ва ёғочлардан мустаҳкам қилиб ишланган пиллапоялар емирилган ва тупроқ, тошшағал остида кўмилиб қолган. Энг ачинарлиси, гор оғзининг юқори қисмида ўпирилиш — харсанг қулаши содир бўлиб, ташқи кўринишга дарз кетган.

СУМАЛАҚЛАР САЛТАНАТИДА

Тош «пиллапоя»лардан кўтарилиб гор оғзига қадам қўйиб, ичкарига 20—30 одим отишингиз биланоқ ним қоронғилик қаъридан кўнгилга хуш ёқадиган ифорли ҳаводан вужудингизда ёқимли энгкиш зоҳир бўлади.

Тош қалъа гумбази қаъридаги бу синоатни киши факат найсон фаслидагина бошдан кечириши мумкин, холос.

Гор ичида юришда давом этилса, кўп ўтмай ним қоронғилик ўрнини бутунлай зимзиё эғаллайди. Бу ёғига ёғдусиз (чироқсиз, машъаласиз) юриш мумкин эмас.

Ҳавонинг намлиги борган сайин кучаяди. Шифтдан томаётган томчининг чак-чаки қулоққа мусиқий оҳанг беради. Яна бир пас юргач эса, чироқ ёғдусида бир синоатга — ажиб манзарага дуч келасиз. Кўз олдингизда «сумалақлар салтанати» — оқиш мрамор устунлар майдони намоён бўлади. Илмий ибора билан деворлардан тоғ тилганда эса, горнинг шифт қисми ва деворлардан тоғ жинсларининг сувда эришидан ҳосил бўлган талақтитлар ҳамда қуйи қисмидан «ўсиб» чиққан мрамор тусдаги «устунлар» — сталагмитлар ҳосил бўлганлигининг шоҳиди бўласиз. Уларнинг баъзилари чироқ ёғдусида нақшинкор иморат устунларини эслатса, айримлари эса турли ҳайвон ҳайкалларига ўхшаш. Сумалақнинг синдирилган бирор бир бўлагини чироқ ёғдусида синчиклаб кўздан кечираркансиз, яна бир карра ич-ичингиздан тан берасиз. Бўлакдаги «чизгилар» қадимий услубда қурилган бинонинг гумбаз ва равоқларидаги гулчин нақшларни ёдга туширади. Бейхитёр юрагингиз орзиқиб кетади: Соҳибқирон ва жаҳонгир Амир Темур Шаҳрисабз, Самарқанд ҳамда бошқа исломий мамла-

катлардаги мадраса ва равоатларни қурдирганда, уларнинг безаги учун шу ғордаги табиат ажойиботларидан андоза олмаганмикин?!

Чироқ ёғдусида оҳишта қадам ташлашда давом этаркансиз, ён тарафларда турли томонга қараб йўналган «йўлак»ларни кўрасиз. Афсус, уларнинг аксарият қисмини тош, харсанглар босиб бекитиб қўйган. Синчиклаб кўздан кечирганингизда деворларнинг айрим қисмларида ўйин ва сезилар-сезилмас бўртма шакллар борлигига ҳам гувоҳ бўласиз. Тош қалъа ичидаги табиий ўзгаришлар натижасида пайдо бўлган баланд-пастликлар оралиғида тез-тез чашмалар ҳам учрайди. Чашма суви тошлар орасидан сизиб чиққан бўлиб, таъми ниҳоятда тотли ва чанқоқ босар даражада.

— Ғорнинг ана шу қисмидан бошлаб,— Абдулла Маматов навбатдаги изоҳни берди,— ҳаво ҳарорати тўрт фаслда ҳам ўзгармас ҳолатда, яъни плюс олти даражада тебраниб туради. Чашма сувларига келсак, бу обиҳаёт эриган тузлар ҳисобига ниҳоятда шифобахш, жуда кўплаб хасталикларга дармон-дори ҳисобланади. Аминмизки, бу обиҳаёт Соҳибқирон жангчиларига ҳам ўз даврида жуда қўл келган...

Манзилда юришда давом этамиз. Ғор дастлаб тораяди, эллик қадамлардан сўнг эса кенгайиб, сатҳи кенгроқ даҳлизга олиб чиқади, даҳлиздан сўнги йўл яна тораяди. Тахминан 400 метрдан сал ошиқроқ юрилгач, йўлак тўсатдан бекилади. Рўпарангизда гўё тўсатдан тош девор «ўсиб» чиқади. Синчиклаб нигоҳ ташласангиз, жануб томонда пастга эниб тушган, одам зўрға сиғадиган лаҳимга кўзингиз тушади. Лаҳимдан ўтиш, айниқса, дастлабки, судралиб эмаклаш ҳамма учун ҳам энгил туюлавермайди, албатта! Устига-устак шу ғор теграсидаги қишлоқларда яшовчи аҳоли ўртасида кенг тарқалган «башорат»ни эсласангиз, қалбингизни баттар ваҳима чулғайди: гўёки, ана шу ғор ости йўлагидан ўтаётган одамнинг гуноҳи кўп бўлса, лаҳим деворлари ул кимсани икки томондан қисиб олармиш! «Бейб парвардигор» деганларидай, ҳаммада ҳам бир чимдим гуноҳ топилади-да... Хуллас, қоронғу зулмат қуршаган ваҳимали йўлакдан қорин билан олдинга судраларкансиз, хаёлингизда туюлган «ўта узоқ» вақтдан сўнг ниҳоят ғирашира шуъла кўзга урилади, ваҳм ва шубҳалар бирпасда тумандек тарқайди...

Лаҳим — ғор ости йўли тугагач катта-кичик йўлакчалар йўловчини бир-бирига туташ турфа хилдаги тош

хоналар томон чорлайди. Қоронғилик қаърида турганча ўйлайсиз: «Бу хоналар ўзининг тош бағрида қандай тил-силларни сақлаб ётган бўлса?! Эҳтимол, «тилга киритилса» бу совуқ ва соқов метин деворлар инсонга не-не сиру синоатлардан ҳикоят сўйлаб берарди... Афсуски, оддий қўл билан улкан мавжудот саналган инсон ҳам табиат мўъжизалари қаршисида чумоли мисол ожизу лол қоларкан!

Яна ўйлайсан, балким ярим дунёни забт этган жаҳон-гирнинг улкан жавоҳирлар хазинаси-ю яна бир ноёб ёмби Мирзо Улугбекнинг бебаҳо кутубхонаси ҳам эҳтимол шу ғорнинг қайсидир тош «хонаси»да ҳамон ўз соҳибларини кутиб ётгандир?! Чунки, Темур ғорининг сиру синоати бошқалардан кўра унинг набирасига яхшироқ маълум эмасмиди?!

...Ғор ости йўлагидан сўнг қаршимизда намоён бўлган «хоналар»ни олим Абдулла Маматов шакли ва кўринишига қараб 1966 йилги сафаридеяқ «Кичик зал», «Кенг зал», «Гумбазли зал» дея номлаб харитасини чизган экан. «Гумбазли зал» тугагач кенглиги тахминан 30—40 метр, баландлиги 25—30 метрни ташкил қилувчи яна бир улкан зал бошланади. Залнинг ғарб томонидан баландлиги 3—4 метр келадиған табиий тош су-паларни кўриб яна ҳайратдан бармоқ тишлайсиз. Бу залда ҳам сизга турфа шаклдаги осма сумалаклар гўёки тепангиздан «таҳдид» солиб туради. Залнинг шарқ томонига юриш анча оғир кечади, боиси, шифтдан уз-луксиз равишда томиб турган сув томчиларидан ғор туби тайғаноқ тусига кирган. Ҳар жой-ҳар жойда эса тош тепалар кўзга таъшланади... Бу «сўқмоқлар»ни ортда қолдиришингиз биланоқ қулоғингизга сирли шовқин эшитилиб, кўз олдингизда янги мўъжиза тугилади. Қаршингизда тип-тиниқ қорамтир бахмал тусида мавж-ланиб турган қўл намоён бўлади. Шовқин сабаби эса, ғор шифтидан ёмғир бўлиб тушаётган сув туфайлидир. Бу жойда яна бир сирли ҳолат мавжуд. Тепа қисмдан сув муттасил йўсинда қўйилиб турган бўлса-да, қўл сат-ҳида кўтарилишни ҳам, бирон жойдан оқиб келаётган бўлса — пасайишни ҳам сезмайсиз. Биз шартли равиш-да «Қўлли зал» деб ном берган бу манзилгоҳ ўз табиий манзараси, хуш ҳавоси, сувининг тотли ва шифобахш-лиги билан ҳар қандай табиат шайдосини ҳайратга солиши турган гап. Мабодо, қўлингиздаги чироқни қўл тепасига қаратсангиз ажойиб манзара — ўзида етти хил тусни мужассамлаштирган камалак пайдо бўлади...

Темур ғори дарвозаси даҳлизидан ложувард кўлга-ча бўлган масофа тахминан 616—620 метрни ташкил қилади

Кўлли зал — афсонавий ва ғаройиб Темур ғорининг ҳозирча одам оёғи етган энг сўнгги бекатидир. Маҳаллий аҳолининг гувоҳлик беришларича, бу «манзилгоҳ» кашф этилгандан буён кўлдан нари ёғига ҳеч ким ўта олганича йўқ. Бироқ, тўла қониқиш билан айтиш мумкинки, ана шу «олти юз-у йигирма қадамлик тарих сўқмоғи» ўз забткорига бир умрлик ҳаяжон ва шуурий қувонч ҳада этиши шак-шубҳасиздир...

СУНГГИ СЎЗ УРНИДА

Темур ғори... Буюк жаҳонгирнинг бу тош қалъани макон тутиши билан бизнинг кунларгача бўлган давр оралиғида мозийнинг салкам олти ярим асрлик вақт ўлчови гувоҳ сифатида тарих зарварақларида тахланиб ётибди.

Темур ғорига яқинлашган онингиздаёқ киши қалби-га дарз берадиган кўринишларнинг шоҳиди бўласиз. Хусусан, ғор оғзи — даҳлизидан дарёга қарата қурилган, камида қирқ отлик жойлаша оладиган улкан супага жиддий шикаст кетган. Фишт, тош, тўсинлар олиб кетилганлиги боис сифатини йўқотган. Иккинчи ғор дарвозаси — сайисхона даҳлизи ҳам тепадан қулаб тушган харсанглар туфайли ярим бекик ҳолга тушиб қолган. Айрим кишиларнинг фикрича, ўпирилишга табиий жараён сабаб. Аммо маҳаллий чўпон-чўлиқларнинг фикрича, бу мавъода «жиноят» содир этилган. Ўз номларини тарих саҳифасига мажбурлаб ёзмоқчи бўлган қандайдир геологик-қидирув экспедициясидаги калтабин кимсалар динамит ёрдамида ғор дарвозасини портлатишга уринганлар...

Ғорнинг ички хоналарида ҳам турли йилларда турфа хил кимсалар томонидан амалга оширилган талон-торожликнинг хунук «излари»ни кўриш мумкин. Айрим тарихий манбаларда, хусусан, Бухоро амирлигининг Шаҳрисабздаги беги Мирза Салимбекнинг «Сафарнома»сида қайд қилингандек, ҳатто 1910 йилларга қадар ҳам Темур ғорида кишини лол қолдирадиган осори-атиқалар кўплаб мавжуд бўлган. Чунончи, ғор ичидаги хоналарнинг тош деворларида бўртма гуллик, катта-кичиқ тахмонлар, токча-жавонлар йўниланган. Бу тахмон-

ларга тош панжаралар ҳам ясалган. Ғор ичи залларининг йўлаклариди, ҳар жой-ҳар жойда тошдан йўнилган шамдонларда шамлар шуъла таратган. Эҳтимол, бошқа хил ёритқич асбоблардан ҳам фойдаланилган. Озиқ-овқат сақланадиган, «таом» тайёрланадиган ва бошқа турдаги хоналар мавжуд бўлган. Тош қалъа ичидаги қурол-аслаҳа ясаладиган дўкон-сандонлар қурилган. Бунга изоҳ тариқасида айтиш мумкинки, Темур ғоридан унча узоқ бўлмаган масофада ҳозирда ҳам Дўконхона деган ном билан юритилувчи қишлоқ қад ростлаган. Амир Темур даврида ҳам, ундан олдинги замонларда ҳам бу жой аҳолиси тоғ рудаларидан «темир ажратиб олиш» сиру асрорларини билишган. Амир Темурдек кенг фикр-мушоҳада юргизиш қобилиятига эга бўлган зот, албатта, тақдирининг бу саховатидан фойдаланмаслиги асло мумкин эмас. Шу баробарида тош қалъа ичидаги хона ва бўлмаларининг тоқчаларининг маҳаллий усталарнинг моҳирона қўл билан ясаган буюм, осори-атиқалари безаганлиги ҳам шак-шубҳасиз. Хусусан, Мирза Салимбекнинг эътирофи этишича, «Ғор қаъридаги тош йўлак деворлари Бухорон шарифининг эаргарлик устахоналаридаги равоқ ва гумбазларидан андоза олинган ҳолда безатилган. Тош қалъа ичида кенг ялангликка монанд майдон бўлиб, ўртасида ёқут тусли мармардан ясалган хонтахта турган...»

Минг афсус ва надоматлар бўлсинки, бу кунга келиб Темур ғори — эҳромнинг на дарвозаси, на панжарали тош таҳмонлари, на гумбаз чиройида андоза олган гулдор деворлари, на шамдону ва на ёқут тусли хонтахтаси қолган. Барча-барчасидан мосуво бўлганмиз.

Ғор қаъридаги тўрт юз метрдан сўнг бошланадиган турфа кўрениш ва шакл-шамойилдаги хоналарни харсанг тошлар босиб, бекитиб қолганлиги туфайли киши кўнглида ажабтовур жумбоққа йўғрилган ўйлар мавж уради: дунёнинг ярмидан ошиғини забт этган жаҳонгир фотиҳ умрининг кейинги даврларида ҳам бу «тош қалъа»дан турфа мақсадларда фойдаланмаганмикин?!

Мухтасар сўз ўрнида айтиш лозимки, юртнинг буюк фарзанди, жаҳонгир ва соҳибқирон Амир Темур Кўрагон хотираси мангуликка муҳрланган ҳолда, ўз пойқадами билан муборак этган заминнинг ана шу парчасида тупроқ шаклида сочилиб ётибдики, вақт шамоли уни узоқ-узоқларга учириб кетмасдан, келгуси авлодлар ундан бир умрга мосуво бўлмасдан туриб тезроқ тавоф қилишга шошилайлик...